

Petra Bjelajac

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

petrabjelajac@gmail.com

**PRODOR KAPITALIZMA U ROMANIMA
HRVATSKOG REALIZMA**

SAŽETAK

Prodor je kapitalizma jedna od tema koju uz ostale, kao što su propadanje plemstva, školovanje seoskog djeteta u gradu i opisivanje građanskog, seljačkog i radničkog sloja, pronalazimo u romanima hrvatskog realizma, pri čemu pratimo različito manifestiranje kapitalističke doktrine u gradovima i na selu, što je još jedan polarizacijski odnos koji se nameće u većini djela. Autori su realističkih romana prodor kapitalizma ocijenili izrazito negativnim, bez obzira na mjesto njegova nastajanja. Iz tog su razloga njegovu pojavu vezali uz negativne likove, pojedince koji se razlikuju od svoje okoline razmišljajući više robno-novčano. Promatrajući oblikovanje i promjene karaktera tih likova, ustanovljeno je da ono uvelike ovisi o povijesno-ekonomskoj situaciji u kojoj se karakter nalazi, odnosno ovisi o promjenama koje su zahvatile društvo, pri čemu je jedna od glavnih prodor kapitalizma.

Ključne riječi: kapitalizam, selo, grad, roman, realizam, društvo, kapital.

ABSTRACT

Penetration of capitalism is one of the themes which we find in Croatian realist novels, among others such as the decline of the nobility, education of a rural child in the city and the description of the middle, peasant and working class, following at the same time different manifestations of the capitalist doctrine in cities and at the countryside, which is yet another polarizing relationship imposed in the majority of works. The authors of realist novels regarded the penetration of capitalism as highly negative, regardless of the place of its origin. That is the reason why they associated its occurrence with negative characters, individuals who differ from their surroundings thinking in a more commodity-monetary way. Through observations of the formation and the changes of personalities of those characters, it has been determined that it depends greatly on the historical-economic situation of the character, i.e. it depends on the changes that have affected the society, one of the major ones being the penetration of capitalism.

Keywords: capitalism, countryside, city, novel, realism, society, capital.

Uvod

Prodor kapitalizma u romanima hrvatskog realizma aktualna je tema za to razdoblje u književnosti. Kapitalizam kao ekonomski sustav unio je brojne promjene u društvo 19. stoljeća, uzrokovao propadanje plemićkih obitelji, ali i sela. pisci realističkih romana u svojim se djelima uglavnom bave usporedbama sela i grada te na taj način stvaraju polaritet među likovima, povezujući negativne uz grad, a dobre uz selo. Pritom u svojim opisima često selo predstavljaju idiličnim karakteristikama, što su više romantičarske nego realističke značajke, te uz njega vezuju neiskvarene ljude koji drže do tradicije i obitelji, dok u gradu dolazi do njihova iskrivljavanja pa zato takvi likovi uglavnom postaju nesigurni, nesretni i bez životnoga cilja. U radu ćemo pokušati otkriti razloge ovakvog promišljanja naših književnika te motivaciju za stvaranje navedenog polariteta, a pritom ćemo obratiti pozornost na njihovu regionalnu pripadnost, na gospodarske, društvene i političke prilike u Hrvatskoj u 19. stoljeću.

Osim analize dijade selo/grad promotrit ćemo i ulogu obitelji u razvitku pojedinca. Pojedinac je uklopljen kako u prirodnu tako i u društvenu okolinu. Njegove ga potrebe tjeraju da mijenja okolinu u smislu zadovoljavanja vlastitih nagona.¹ Jedna od ključnih potreba, nužnih za preživljavanje, jest i potreba za stjecanjem novca. Kroz romane hrvatskog realizma uvidjet ćemo da takva potreba postaje sve dominantnijom te kao takva uzrokuje promjene u gospodarskom sustavu.

Prodor kapitalizma uočljiv je i na selu i u gradu. Razmjeri koje obuhvaća na selu daleko su manji nego u gradu, ali i posebniji. Kapitalizam na selu s jedne strane možemo povezati s eksploatacijom siromašnih seljaka, a s druge se strane vezuje funkcijom gospodarskog priručnika koji objašnjava na koji način poboljšati socijalni, gospodarski i moralni prosperitet sela. Promjene koje su zadesile selo sredinom 19. stoljeća odnose se na raspadanje seoskih zadruga i parceliranje seoskih posjeda. U gradu kapitalizam zadobiva sasvim druge razmjere usmjeravajući se uglavnom na prodor novca, odnosno kapitala, te djelujući na aristokratsko i građansko društvo. Kapitalizam možemo promatrati i kao ekonomsku doktrinu koja je utjecala na živote likova, na njihov socijalni, gospodarski, ali i psihički razvoj. Iz tog razloga poseban će naglasak biti stavljen na psihološki razvoj likova, odnosno povezanost psihoanalize i „sociopsiholoških fenomena kao procesa aktivnog i pasivnog prilagođavanja nagonskog aparata socio-ekonomskoj situaciji“². Psihoanaliza nam je bitna jer, kako kaže Fromm, ona može dati razjašnjenja o načinju djelovanja ideologija ili ideja na društvo. Kapitalizam je uz sebe donio promjene u društvenim strukturama, što potvrđuje propadanje plemićkih obitelji, te gubljenje aristokracije koja propada u dugovima. Zbog toga će prema Marcuseu

1 Erich Fromm, *Autoritet i porodica* (Zagreb: Naprijed, 1980), 91.

2 Herbert Marcuse, *Eros i civilizacija* (Zagreb: Naprijed, 1985), 211.

temeljne promjene u društvenim strukturama donijeti sa sobom odgovarajuće promjene u nagonskoj strukturi. Navedeno možemo pratiti u djelima hrvatskog realizma te smo iz tog razloga uzeli primjere različitih djela u kojima možemo pratiti različite manifestacije kapitalizma na društvo, pojedinca i obitelji³, selo, grad te na gospodarstvo i ekonomsku stabilnost određenih područja (primjerice grada Senja u romanu *Posljednji Stipančići* Vjenceslava Novaka).

Navedena ćemo djela i autore dovesti i u svezu s europskim realizmom te napose autorima koji su izvršili najveći utjecaj na hrvatske realiste. To su svakako: Honoré de Balzac (*Otac Goriot*) koji između ostalih tema analizira i školovanje mladog intelektualca u Parizu, pa ćemo tu moći pratiti odnos provincija – grad te propadanje sitnih kapitalista gdje je glavni primjer sam otac Goriot, Émile Zola kod kojeg ćemo se susresti s problemima radništva, I. S. Turgenjev te F. M. Dostojevski u slučaju Ante Kovačića. Na taj ćemo način moći usporediti socioekonomski kontekst kapitalizma kod nas i u Europi.

Kapitalizam

Kapitalizam je „društveno-ekonomsko uređenje ili ekonomski sustav u kome su sredstva za proizvodnju u privatnom vlasništvu i u kome privatne osobe obavljaju ekonomsku djelatnost na slobodnom tržištu, najčešće u svrhu dobivanja profita“⁴. Međutim kapitalizam može označavati ekonomsku misao i ekonomsku realnost, kao i naziv određenih idejnih koncepcija. Pojam dolazi od riječi *kapital* (lat. *caput*: glava) koja se u kasnom feudalizmu (od 17. stoljeća) često upotrebljavala kao termin koji označava neku količinu novca, a kasnije kao oznaka za glavicu, temeljnu vrijednost ugovora o zajmu i novih ekonomskih odnosa zasnovanih na posudbi, lihvarstvu, odnosno bankarstvu, zavisno o stupnju pravne regulacije tih odnosa.

Širi se okvir nastanka kapitalizma kao jednog od momenata cjelokupnih društveno-ekonomskih, pa i psihološko-svjetonazorskih promjena ogleđa na nekoliko polja:

a) Promjene u sferi filozofskih koncepata i načina razmišljanja

Auguste Comte objavljuje 1830. *Kurs pozitivne filozofije* gdje se izjašnjava za *znanstveno poimanje svijeta* i pristup po kojem se od teorijskih koncepata zahtijeva prilagođavanje praktičnome i realnome, a odbacuje idealizam.⁵ Tridesetak godina kasnije nastaju dva djela koja će na svoj način ostaviti veliki trag i bitno utjecati na način

³ „Porodica je bitni medij preko kojega ekonomska situacija vrši svoj oblikovani utjecaj na psihu pojedinca.“ Erich Fromm, op. cit, 20.

⁴ James Wales, *Kapitalizam*, www.wikipedia.org/wiki/Kapitalizam, (20. lipnja 2010).

⁵ K-G. Faber. "Vrhunac liberalnog kapitalizma i prijelaz u imperijalizam, Europsko društvo na prijelazu u realizam", u: *Povijest svijeta* (Zagreb: Naprijed, 1977), 571.

razmišljanja modernog čovjeka: Darwinovo *Porijeklo vrsta*, Marxov *Kapital* i Weberova *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Time se definitivno potvrđuje kraj idealizma, a cilj se čovjeka smješta na praktično polje djelovanja, naglašavajući *razvoj* kao osnovnu motivaciju djelovanja.

b) Promjene u sferi političkog djelovanja

Još od Francuske revolucije, koja je zadala snažan udarac monarhizmu u Europi, navješćuje se nastanak građanskog društva. Ta je društvena promjena bila od velikog značaja za kasniju svijest čovjeka jer je *de facto* od biološke zadanosti klasne pripadnosti (monarhizam, feudalizam) uvela novi moment, djelomično ili potpuno revidirajući dotadašnji, ali u svakom slučaju omogućujući čovjeku da bez obzira na svoje porijeklo postane faktor utjecaja, prije svega kroz kapital, a kasnije, pa sve do današnjih dana i na druge načine. U 19. stoljeću taj koncept jača po cijeloj Europi pri čemu se veže za još jedan značajan proces koji se paralelno odvija – stvaranje nacija i nacionalnih država kao *revolucija odozgo* (1848), što je temelj modernih državnosti.

c) Promjene u društvenoj ili ekonomskoj sferi

Snažnim se razvojem transportne industrije trgovina razvija do te mjere da se bez pretjerivanja može kazati kako su upravo trgovci bili osnova novoj kapitalističkoj klasi prelazeći i u lihvarenje, odnosno udarajući temelj velikom bankarskom sustavu bez kojeg je moderan kapitalizam nezamisliv. Osim toga neposredan je efekt snažne i do tad nepostojeće preookeanske trgovine učinio mnoge proizvode međusobno nekonkurentnima, što je ozbiljno narušilo višestoljetnu stabilnost poljoprivrednog sustava (druga polovina 19. stoljeća). Sitne se manufakture osnivaju kao temelj budućoj industrijalizaciji koja je povezana s gradom i koja ga čini nositeljem društvenog i političkog života koji ovaj put, za razliku od gradova s početka civilizacije, nastaje kaotičnim gibanjem kapitala. Izum parnog stroja dovodi do toga da se manufakture pretvaraju u industrijske pogone i omogućuju masovnu proizvodnju. Isprva lihvarstvo, a kasnije banke uvjeti su novog raslojavanja u društvu, pri čemu dolazi do podjele na kapitaliste (imaju kapital) i proletarijat (posjeduje samo radnu snagu). O borbi ovih klasa (kapitalista i proletarijata) govorio je i pisao Karl Marx, jedna od najvažnijih ličnosti 19. stoljeća. Ovo je jedna od glavnih misli koje se protežu njegovim temeljnim djelom *Kapital*: „Ono što radnik prodaje nije njegov rad, već njegova radna snaga, koju on za neko vrijeme stavlja kapitalisti na *raspolaganje*“⁶. Marxova je ideja bila stvaranje besklasnog društva i općenito je smatrao kako je povijest svih društava povijest borbe klasa.

SPECIFIČNOST HRVATSKOG KAPITALIZMA S KRAJA 19. STOLJEĆA

Hrvatska je krajem 19. stoljeća, naravno, inkorporirana u zbivanja na europskoj gospodarskoj, političkoj i društvenoj sceni, ali na ipak specifičan način s obzirom na svoje

⁶ Jean Ellenstein, *Marx život i djelo* (Zagreb: Globus, 1986), 179.

povijesne i društvene okvire. Kao prvo, valja istaknuti da je višestoljetni feudalizam bio drugačijeg oblika na prostoru Hrvatske nego u ostalim dijelovima Europe, ali i Balkana. S obzirom na osmanlijska osvajanja, koja su u nekim godinama prekrivala cijelu Hrvatsku, a u većini godina graničila s njom, u mnogočemu je politički i društveni život bio podređen upravo tim okolnostima. Iz navedenih razloga Hrvatska stagnira te zaostaje za europskim zbivanjima, kako u vidu razvitka kapitalizma tako i u njegovoj književnoj refleksiji⁷, stoga je realna činjenica da i hrvatski realisti zaostaju za francuskim i ruskim književnicima koji postaju njihovim uzorima. Jedan od uzora hrvatskim književnicima bio je poznati ruski realista I. S. Turgenjev. „Turgenjeva je hrvatska književnost u šezdesetim i sedamdesetim godinama upoznala u velikom broju prijevoda i taj je veliki broj novela i romana mogao djelovati na hrvatske književnike da postepeno napuste fabularnu novelu s pseudohistorijskom ili egzotičnom tematikom.“⁸ Ipak, vidljivo je kako se nisu svi okrenuli k Turgenjevu, već je dosta naših pisaca još uvijek svoj veliki uzor pronašlo u Augustu Šeni.

Ruralno će stanovništvo dugo, čak do 20. stoljeća, ostati dominantno. U političkom smislu pak to je vrijeme bana Khuena Héderváryja i snažne mađarizacije. Kapitalizam se u Hrvatskoj razvijao pod utjecajem i prisilom drugih zemalja te bismo mogli reći kako su Hrvati na neki način podučeni kapitalizmu, koji im je nametnut, što nas dovodi i do pitanja kolonizacije. Iz navedenih je tvrdnji jasno kako je Hrvatska baš u razdoblju 19. stoljeća, ali i ranije, pod utjecajem, a na neki način i vlašću, drugih zemalja (Mađarske, Austrije, Italije) što uvelike utječe na njezin razvoj. Razloga je za pojavu kapitalizma kao što vidimo i znamo mnogo te ih nije moguće svesti na jednu definiciju.

REFLEKSije u književnosti

Iz u prethodnom poglavlju navedenih razloga u hrvatskom će realizmu posebno biti naglašena nacionalna, patriotska i lokalpatriotska komponenta, kao i dominacija opreke selo – grad. Također su prisutne sljedeće teme: „propadanje plemstva i raspadanje patrijarhalnog seoskog života, stasanje građanskog društva, a sve više dolazi i do prodora u psihologiju junaka uglavnom zbunjenih naglim socijalnim promjenama“⁹.

7 „Od 1865, kad Šenoa u ‘Glasonoši’ objavljuje program *Naša književnost*, odnosno od 1866, kad Jagić u ‘Književniku’ znanstveno potvrđuje tu analizu studijom *Kratak pregled hrvatsko-srpske književnosti od posljednje dvije-tri godine*, do 1892, kad se javljaju Leskovar i Matoš, kad Vojnović i Kranjčević ulaze u svoje veliko razdoblje, kad Gjalski *Osvitom* odnosno Kumičić *Urotom zrinsko-frankopanskom*, posvjedoče da se realistička formula zamorila prije negoli se u potpunosti izživjela (...) europske su književnosti stvorile svoja ako ne najveća a ono svakako najutjecajnija djela. Upravo 1865. počinje Tolstoj *Rat i mir*, 1866. Dostojevski objavljuje *Zločin i kaznu*, 1868. *Idiota*, 1875. Tolstoj *Anu Karenjinu*, 1879. Strindberg *Crvenu sobu...*“ Ivo Frangeš, Milorad Živančević: “Književnost hrvatskog realizma u europskom kontekstu”, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga IV. (Zagreb: Liber, 1975), 473.

8 Aleksandar Flaker, *Književne poredbe* (Zagreb: Naprijed, 1968), 95.

9 Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti 19. stoljeća, Knjiga 2, Realizam*, (Zagreb: Naklada Ljevak, 2005), 81.

Teme koje su analizirane najčešće su reakcija i odgovor uzrokovan političkim i socijalnim mijenama u državi i društvu što je na neki način i uobičajeno za hrvatsku književnost u kojoj je čest slučaj iskazivanja političkih težnji naroda ili nekog njegova dijela. Isto tako važno je naglasiti kako je literatura u vrijeme realizma (osamdesete i devedesete godine 19. stoljeća) vršila i ulogu društvene kritike i spoznaje društvenih odnosa te sociologije.

Unatoč tomu i u hrvatskome realističkome romanu, iako nije u potpunosti uspio ostvariti razvijenost europskoga realizma, zbog društvenih prilika i činjenice da su hrvatski realisti u vlastitoj tradiciji imali jedino Augusta Šenou, ipak je prisutna balzakovska ideja o stvaranju novih, urbanih tipova – studenata, činovnika, birokrata, policajaca, političara, umjetnika, a u djelima Vjenceslava Novaka i radništva, koje najavljuje rast kapitalizma, neraskidivog od urbanoga tkiva u romanima, primjerice Balzaca i Zole.¹⁰

Zbog toga za razliku od europske literature u hrvatskoj ne možemo govoriti o čisto estetskoj funkciji književnosti, misleći pri tome da se osim književnih pitanja analiziraju i ona nacionalnog, društvenog i ideološkog karaktera. Time hrvatski realizam, osim posebnosti možda samo u naglasku, prati tematiku europskog realizma.

***Posljednji Stipančići* Vjenceslava Novaka**

U romanu *Posljednji Stipančići* Vjenceslava Novaka tematiziraju se propadanje jedne patricijske obitelji koju razara društvo, politika i mijene u gospodarstvu. Unatoč svim navedenim uzrocima mislim da se najveći problem unutar ovoga romana nalazi u samoj obitelji, njezinim članovima i krivo utemeljenim odnosima te nerazumijevanju društvenih promjena. Za propadanje plemstva i raspadanje patrijarhalnog seoskog/ gradskog života zaslužan je i prodor kapitalizma, kao i svi navedeni razlozi. Oni se mogu smatrati povodom, ali kod Stipančića razlog vidim u karakterima same obitelji.

Zbog raspadanja obitelji na neki se način raspada i društvo jer je obitelj njegov temelj. Članovi tih obitelji, odnosno članovi pojedinoga društva, što u ovom djelu možemo promatrati kroz lik Ante Stipančića, „moraju se ponašati na takav način koji bi im omogućio funkcioniranje onako kako to od njih zahtjeva društveni sistem“¹¹. No što se događa kada oni to ne uspijevaju? Ante Stipančić primjer je čovjeka koji funkcionira na način da stalno mijenja svoj politički svjetonazor, a motivira ga nedostatak novca, kao i vječito ljudsko uvjerenje da je drugdje bolje. On silno želi biti u društvu oslovljen kao gospodin velikoga znanja i moći te kao čovjek koji posjeduje mnogo novca, što definitivno nije. Trudi se ponašati na način koji od njega zahtijeva

¹⁰ Dejan Durić, *Grad i povratak potisnutog u romanu „U registraturi“ Ante Kovačića*, Fluminensia 21, br. 1 (2009), 84.

¹¹ Erich Fromm, *Zdravo društvo*, (Zagreb: Naprijed, 1989), 68.

društveni sustav, ali to ne uspijeva zbog svoje prevrtljivosti i duševne nestabilnosti (prelazi iz jedne stranke u drugu, samo iz osobne i novčane koristi, a ne zbog ideala koje zastupa). Prestaje funkcionirati u trenutku kada shvaća da je sve izgubio, pri čemu sve označava novac što ga potiče na promjenu i stvara od njega prevrtljiva čovjeka koji se mijenja prema svojoj obitelji, ali i prema članovima društva. Društvo, odnosno društveni proces u kojemu živi, možemo razumjeti jedino ako pođemo „od saznanja o čovjekovoj stvarnosti, o njegovim psihičkim i o fiziološkim osobinama, i ako ispitamo interakciju između prirode čovjeka i prirode vanjskih uvjeta u kojima živi i kojima upravlja, da bi opstao“¹². Ante je od malena htio postati *netko i nešto*. Njegovi roditelji, krčmari, nisu mu mogli to omogućiti. Nije išao u poznate škole i nadograđivao svoje znanje, što je u njemu uzrokovalo kompleks manje vrijednosti koji se kasnije manifestirao i očitovao u odgoju sina. Silno je htio da mu sin postane odvjetnikom i da završi škole koje on nije mogao. U društvu je odavao dojam čovjeka koji zna mnogo jer je vječito šutio i hodao uzvišena pogleda dok je prolazio ulicom. Sve što je imao i posjedovao dao je sinu, a pritom je u potpunosti zanemarivao svoju ženu i kćer, u skladu s patrijarhalnim odgojem, ponašajući se prema njima kao prema objektima i vlasništvu sa stavom da je njihov posao brinuti se za kuću. Sin ga je iznevjerio, a on je izgubio sve: novac, ljubav svoje kćeri, društveni ugled.

Kada smo upoznali karakteristike Ante Stipančića, dolazimo do posljedica koje je njegov karakter ostavio na ostale članove obitelji: na njegovu kćer Luciju koja slovi za „najprodubljeniji i najsloženiji ženski lik čitave hrvatske književnosti 19. stoljeća“¹³. Ante Stipančić svoju je kćer odgajao da bude kućanicom, uskraćujući joj time priliku za obrazovanje koju je namijenio njezinu bratu. On je, prema navedenom objašnjenju, unaprijed *znao* da će ona biti kućanica, stoga opcija da pohađa škole nije dolazila u obzir. Ipak se Lucija za razliku od njegove žene tome suprotstavlja. Time odudara od tipičnih ženskih likova u hrvatskom realizmu i zbog toga dobiva status najprodubljenijeg ženskog lika hrvatske književnosti. Lucija se bori protiv autoriteta jer je u lik njezina oca impregnirana klasa koja mu omogućuje stvaranje podložnih karaktera.

Zaključno možemo kazati kako se u ovom djelu prodor kapitalizma osjeća tek sekundarno, kroz deformaciju vrijednosti i karaktera. Jer nije *slobodna tržišna utakmica*, kako se u duhu kapitalizma objašnjavaju promjene, bila ta koja je odredila regresiju Senja, nego politička volja, i još k tome strana. Također je, kako sam navela, upitno očekivati da će nedostatak novca biti presudnim faktorom obiteljske destrukcije ako je obitelj *zdrava*, odnosno ako počiva na vrijednostima koje su možda malo više ukorijenjene u idealističkim svjetonazorima prethodnog vremena. Srozavanje trajnih vrijednosti i karaktera možemo pripisati utjecaju novonastalih ekonomskih koncepcija po kojima se društveni ugled može drastično mijenjati imanjem ili neimanjem materijalnog

¹² Ibid, 69.

¹³ Krešimir Nemeć, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, (Zagreb: Znanje, 1994), 231.

bogatstva ili kapitala. U tom su pogledu kapitalizam i novonastalo građansko društvo sa svojim novim vrijednosnim sustavom faktori koji su pridonijeli propasti Stipančića, prije svega deformirajući karakter pojedinca.

U REGISTRaturi Ante Kovačića

Efekti građansko-kapitalističke doktrine koji se mogu prepoznati u romanu *U registraturi* Ante Kovačića nešto su drugačijeg karaktera nego što je to bio slučaj u romanu *Posljednji Stipančići*. Oni se u najsnažnijem kontekstu očituju u modalitetu selo – grad kroz čiji se polaritet ostvaruje većina analiza likova u Kovačićevu romanu i njihovih odnosa. Kako je naglašeno u poglavlju o kapitalizmu, novi su društveni odnosi razvojem manufaktura i industrijalizacijom uvjetovali stvaranje gradova kao novih baza života uopće i time dakako utjecali na selo, kako u vidu migracije tako i na selo iznutra. U tom ću kontekstu analizirati upravo navedeni aspekt koji se očituje kroz likove Medonića i njegova zeta Mihe koji ostaju živjeti na selu mijenjajući ga iznutra.

Prodor kapitalizma na selo najviše primjećujemo u pojavi trgovca i seoskog bogataša Medonića i njegova zeta Mihe. Sam pripovjedač, opisujući gazdu Medonića, nastoji istaknuti kako on nije jedan od ostalih seljaka, nego se od svoje okoline razlikuje bogatstvom i fizičkim izgledom. Medonić je svoj novac stekao osiromašujući seljake koji su kod njega posuđivali novac, ali i trgovinom konjima i vinom u stranim zemljama. Novac koji bi seljaci posudili vraćali bi natrag, a ako bi kasnili s vraćanjem, donosili bi još i svoje urode, odnosno prirodna bogatstva (pšenicu, krumpir, grožđe). Pritom zbog nepoznavanja kapitalističkog sustava nisu bili svjesni koliko mu time povećavaju profit. Medonićevu se poslovanju kasnije pridružio i zet Miha čiji je otac odavno primijetio ono što većina naivnih seljaka nije uvidjela, a to je način na koji Medonić stječe i održava svoje bogatstvo.

Prema tome, koliko god se trudio ostaviti dojam dobročinitelja, Medonić nije ništa drugo nego lihvar te svojevrsan feudalac u postfeudalnom, kapitalističkom robno-novčanom okruženju. On kao trgovac predstavlja osnovu novoj kapitalističkoj klasi, a lihvarenje predstavlja osnovu bankarskog društva čiji ćemo razvoj dalje pratiti u gradu te u djelu *Gospođa Sabina*. Lihvarenje na selu poprima jedan sasvim drugi oblik jer se za zakašnjelo plaćanje uzvraća prirodnim bogatstvima, a ne konkretno novcem, iako je to samo dugotrajniji proces koji u konačnici završava profitom.

Fromm je pojavu karaktera kao što je Medonić objasnio na sljedeći način: „Jasno je da u društvu koje posjednicima i bogatima podaruje daleko najviše priznanja i divljenja, narcističke potrebe članova tog društva moraju voditi izvanrednom inteziviranju želje za posjedovanjem“¹⁴. To objašnjava činjenicu stalnog obnavljanja i širenja postojećeg

14 Erich Fromm, *Autoritet i porodica*, (Zagreb: Naprijed. 1980.), 23.

kapitala ili posjeda. Takvo nešto zapravo omogućuju eksploatirani seljaci, odnosno to omogućuje eksploataciju njihovih dobara koju Medonić ostvaruje pod krinkom dobročinitelja i seoskog dobrotvora.

Ako promatramo kako je pripovjedač u konačnici podijelio likove u romanu, nameće se svojevrsno pravilo da negativne povezuje s negativnima, a pozitivne s pozitivnima, što je više romantičarska nego realistična značajka. Medonića i Miha ne možemo smatrati negativnim likovima, iako im pripovjedač u svakom slučaju nameće tu ulogu označavajući ih nositeljima i provoditeljima kapitalističkih ideja. Medonićev je zet Miha primjer poluinteligenta koji je jedva završio osnovnu školu, čovjek kojim se vrlo lako upravlja i lako mu se naređuje, emocionalno i psihički zakinut, neosjetljiv na društvenu tradiciju i moralno neuk. Kao takav on savršeno odgovara profilu provoditelja kapitalističkih ideja jer ga zanima samo profit, a sve ostalo za njega postaje suvišnim. Zbog toga dolazi i do njegova otuđenja i zanemarivanja obitelji što je u djelu posebno naglašeno jer obitelj, osobito na selu, predstavlja najvišu vrijednost, a onaj tko se od nje otuđuje u konačnici propada.

Razvoj Mihe možemo pratiti od samog djetinjstva gdje se u djelu na jednoj strani nalaze njegov otac Kanonik i on, a na drugoj Ivica Kičmanović i njegov otac. Pripovjedač tako na samome početku postavlja obitelji na dva različita pola što je posebno vidljivo na Ivici i Mihi koji su apsolutna suprotnost jedan drugome.

Kovačić je svojim romanom zapravo prikazao sliku društva s kraja 19. stoljeća. Jasno je kako ovi likovi ocrtavaju rast kapitalizma na selu i razvitak trgovine. Tako je Ivo Frangeš istaknuo sljedeće: „Realizam i opravdanje te sumornosti (pri čemu misli na stil kojim je roman *U registraturi* pisan [P. B.]) valja tražiti u činjenici da je Kovačić osebnim, ali sugestivnim sredstvima prikazao društvene promjene u Hrvatskoj, posljedice velike agrarne krize iz 1873, stvaranje sitnog kapitalizma na selu, raslojavanje seljaka, školovanje seoske djece, ukratko svu onu ogorčenu klasnu borbu koja je zahvatila mlado hrvatsko društvo tamo još od oslobođenja od kmetova, od 1848.“¹⁵

Valja nam promotriti i slučaj Ivica Kičmanovića, mladog inteligenta koji odlazi u grad na školovanje. Upravo je ovaj primjer odlaska mladog inteligenta iz sela u grad tema i romana europskog realizma. Primjer možemo potražiti u francuskoj književnosti, točnije kod Honoréa de Balzaca u čijem romanu *Otac Goriot* mladi Eugéne de Rastignac dolazi u Pariz kako bi studirao i omogućio bolji život sebi i svojoj obitelji.

Iz studije Aleksandra Flakera o Anti Kovačiću i ruskoj književnosti doznajemo kako je u piscima iz ruske književnosti Kovačić vidio svoj uzor. Ponajviše se to odnosi na

15 Ivo Frangeš, „Buđenje Ivica Kičmanovića“. U: Stilističke studije, (Zagreb: Naprijed. 1959.), 404.

M. F. Dostojevskog. „Pa i sam motiv dolaska siromašnog seoskog dječaka u grad nalazimo u pripovijesti Dječak Kristovog božićnog drvceta, koju je Stjepan Lukić preveo za ‘Vijenac’ iste godine kad je i Kovačić u njemu objavio svoj roman.“¹⁶ Prizori unutrašnjosti siromašnih gradskih stanova, slika gradskog pejzaža, slika djece na gradskim ulicama uvelike nalikuju na one kod Dostojevskog.

Ipak, valja naglasiti kako se paralelizam s Dostojevskim odnosi samo na prvi dio romana *U registraturi* koji je pisan u *ich*-formi i u kojem se opisuje djetinjstvo Ivce Kičmanovića te kako „Kovačić i u ovom svom romanu ostaje svoj, izvoran i osebujan; Dostojevski je razvijanju te osebnosti možda pomogao, oslobodivši ga unekoliko stega što su za Kovačića značile forma tadašnjeg hrvatskog i Turgenjevljevog romana“¹⁷.

Kovačić je u grad smjestio većinu negativnih likova u romanu koji se povode isključivo za vlastitim probicima i egoističnim težnjama. Pogledajmo samo primjer Mecene i njegova društva (pjesnika R. Bombardirovića Šajkovskog). Lik je Mecene K. Nemeć u svom radu (*Pravaštvo i hrvatska književnost*) okarakterizirao kao jednu od najmračnijih figura hrvatske književnosti 19. stoljeća istaknuvši kako je „u grotesknom liku Mecene u romanu *U registraturi* pravaš Ante Kovačić karikirao narodnjačkoga vođu Strossmayera“¹⁸. Osim njega, u gradu živi i kumordinar Žorž, poluinteligent, licemjer, lažov, koji je zapravo sluga, podvornik, a kada dolazi na selo svi mu se dive jer misle da ima veliku funkciju u gradu i da je bogat. Upravo kroz njegov lik Kovačić nam prikazuje i drugu dimenziju prelaska iz sela u grad, osim slučaja Ivce Kičmanovića, gdje je kumordinar Žorž primjer snalaženja u novonastalim društvenim uvjetima i uspješnog prelaska iz sela u grad.

***MRTVI KAPITALI JOSIPA KOZARCA*¹⁹**

U *Mrtvim kapitalima* dominacija je piščeve pouke u strukturi romana, iskazana u djelovanju i mislima lika Lešića, toliko transparentna da je to djelo u stručnoj kritici redovito označavano kao tipičan primjer *romana s tezom*²⁰. Zauzimajući se za gospodarski, socijalni i moralni preustroj slavonskoga sela, što će ogleđno posvjedočiti stanje Lešićeva imanja, stranice *Mrtvih kapitala* nerijetko nalikuju intoniranim stranicama

16 Aleksandar Flaker, *Književne poredbe* (Zagreb: Naprijed, 1968), 310–311.

17 Ibid, 314.

18 Krešimir Nemeć, *Pravaštvo i hrvatska književnost* (srpanj 2007) <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=59&naslov=pravastvo-i-hrvatska-knjizevnost> (21.06. 2013).

19 Pripovijetka *Tena* Josipa Kozarca također može poslužiti kao primjer prodora kapitalizma na selo. U toj je noveli prisutna problematika pustošenja i iskorištavanja slavonske šume od strane stranaca koji u njoj prepoznaju izvor bogatstva i novčane dobiti, propadanje zadruga i poljoprivrednih imanja, problemi s visokim porezima, novi gospodarski poreći i nesnalaženja seljaka. Kroz djelo se može pratiti svojevrsna ilustracija društveno-ekonomskih odnosa u selu, materijalna i moralna propast onih koji se nisu uspjeli snaći u novom ekonomskom poretku.

20 Krešimir Nemeć, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, (Zagreb: Znanje, 1995),131.

kakvoga gospodarskog priručnika.²¹

Iako se tematika *Mrtvih kapitala* svodi na odnose polarizirane na selo i grad, u analizi je naglasak stavljen na zemlju i čovjeka, kao simbole mrtvog kapitala, te njihovu važnost za prodor kapitalizma. Pritom će nam najvažnija doktrina, koja se spominje i u djelu, biti ona Adama Smitha u kojoj on progovara kao izraziti pristaša ekonomskog liberalizma zalažući se za teoriju da „pravo bogatstvo ne leži u novcu, nego u korisnomu radu, radu koji stvara prometne vrijednosti. On prihvaća i razvija teoriju radne vrijednosti, iako smatra da ona vrijedi samo za pretkapitalističku privredu“²². Navedena doktrina svoj izraz pronalazi u liku Lešića koji i sam navodi kako je ona, uz Darwinovu teoriju, najvažnija za čovjeka 19. stoljeća. Kao i neki od pripadnika obitelji Matković, on je pravi primjer seljaka kojemu je najvažniji koristan rad kao izraz čovjekove slobode i samoostvarenja, a ne novac.

Prije kritičke analize hrvatskog društva i njegovih krivo postavljenih ideala Lešić polazi od glavne ideje Adama Smitha da je *prirodna sloboda pojedinca* nužan uvjet za opstanak. Polazeći od navedene teze, Lešić tvrdi kako su pojedini dijelovi hrvatskog društva, misleći pritom na ljude iz grada (činovnike, bankare), usmjereni samo na stjecanje kapitala. Oni su robovi kapitalističkog društva, zalučeni gradom u kojem traže ispunjenje svojih životnih snova, a ne nalaze ništa. Stoga postaju lutke moćnika kojima nije uopće stalo do njihove prirodne slobode i ispunjenja, već samo do novca.

Situacija na selu u 19. stoljeću nije optimistična. Seljaci nakon raspada feudalizma, odnosno nakon ukidanja kmetstva 1848. godine, ostaju na malenim seoskim posjedima te jedva preživljavaju. Njihovoj, do tada već lošoj, situaciji nikako ne ide u korist ni agrarna kriza od početka sedamdesetih do sredine devedesetih godina 19. stoljeća, koja je uzrokovana transportnom revolucijom (što je primjerice Senju kao trgovačkom gradu uvelike koristilo). Zbog toga se pri kupovini zemljišta uvelike zadužuju, a lihvari im naplaćuju visoke kamate (što je vidljivo i u djelu *U registraturi*). Mataga drži da se „upravo zbog tih burnih društvenih i ekonomskih promjena što ih je prouzročio kapitalizam, povećava koncentracija kapitala i nastaju moćne trgovačke i bankarske institucije, na jednoj, uz trajno siromašenje, zaduživanje i proletarizaciju seljaka, na drugoj strani“²³. Tako nas u djelu *Mrtvi kapitali* pripovjedač suočava s problemom siromašenja seljaka i nepovoljne situacije na selu (skorog propadanja), a s druge se strane velika količina kapitala gomila u gradovima koji rastu i jačaju svoje bankarske i trgovačke institucije. Unatoč siromašenju i na selu ima primjera (što je vidljivo i u djelu) bogatih ljudi koji su svoje bogatstvo stekli napornim radom.

21 Janko Ibler, *Mrtvi kapitali (pripoviesti Josipa Kozarca)*, PSHK, Knjiga 62, (Zagreb: Zora, 1976), 97.

22 "Adam Smith", www.hr.wikipedia.org/wiki/Adam_Smith, (27. 07. 2010).

23 Željko Mataga, „Poljoprivredno zadržavanje u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi“, *Sociologija sela* 43, br. 1=167 (2005), 17.

Kapitalizam je varka društva koje mu se ne može oduprijeti, a on ga sve više truje. On je više negoli ijedno društveno uređenje unio nesrazmjer među staležima, ali ne samo u novčanom već i u psihološkom pogledu. To se vidi iz primjera siromašnih ljudi koji se neprestano zadužuju kako bi osjetili ono nedostižno, a pritom kao da ne shvaćaju da ih to više vraća unatrag i čini im loše. U *Mrtvim kapitalima* postavljaju se pitanja koja su i danas vrlo aktualna, a iz njih vidimo i da se malo toga u svijesti našega društva promijenilo u odnosu na 19. stoljeće. Sam pripovjedač kao da se pita imamo li mi kao društvo svijest o tome da nam zemlja propada, dok se okrećemo samo potrošnji, a ne radu:

Kad se usporedi duševni i ekonomski razvitak naše zemlje s luksusom naših prostorija, onda se mora stranac zapitati: Tko je taj luksus zaslužio, gdje su ti veliki duši, gdje su ta velika djela, taj veliki trud, koji nakon tolikoga duševnoga i tjelesnoga napora mora da otpočine u tim zlatom i svilom uređenim sobama, da se okrijepi tim odabranim jelom?²⁴

Na ovo bismo djelo mogli primijeniti filozofiju J. J. Rousseaua u kojoj je čovjek po prirodi dobar, a kvare ga jedino civilizacija i kultura, što se vidi i po polarizaciji likova. Oni koji ostaju i rade na zemlji okarakterizirani su kao dobri, a oni koji odlaze u grad, gdje ih kvare društvo i kultura, loši, nikad sretni i ispunjeni (lik Luje tipičan je primjer *suvišnog čovjeka*). Njegova se teza „Čovjek je rođen slobodan, a ipak svugdje je u okovima!“²⁵ može povezati sa Smithovom jer je u objema naglasak stavljen na slobodu čovjeka koja je toliko potisnuta i koju se svugdje zanemaruje. Novac je taj koji pokreće, a ne čovjek, što je i doktrina kapitalističkog društva.

Ovu bih analizu zaključila Nemecovom kritikom²⁶, s kojom se u potpunosti slažem, da je ovaj roman u prvom redu značajan zbog uvođenja novih tematskih područja i po plemenitoj tendenciji zasnovanoj na uvjerenju da se ekonomskim reformama, koje je ekonom Lešić tako pomno razradio, može izmijeniti i duhovna i etička struktura vlastitog naroda.²⁷

Ako bi ovaj *roman s tezom* htio biti kritika kapitalizma i novih tendencija, valja istaknuti da je u pretjeranoj mjeri određen polaritetom selo – grad. Dojam da iz grada dolaze negativni procesi i utječu na selo, ispravan je, ali samo kao vremenski slijed, kao međututjecaj u domino-efektu. Kasnija kritika društvenih procesa nije u tolikoj mjeri naglašavala taj aspekt koliko se temeljila na pojedincu bez obzira na to pripada li urbanoj ili ruralnoj sredini. Suštinska analiza zahtijeva traženje onog primarnog uzroka psiholoških i socijalnih procesa, a tragom toga dolazi se do pojedinca i obitelji. Tu se na neki način očituje i glavna razlika između hrvatskog i europskog realizma, pri čemu se

24 Josip Kozarac, *Mrtvi kapitali*, (Varaždin: Biblioteka Zlatno slovo, 1997), 67.

25 Ibid, 130.

26 Krešimir Nemeć, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, (Zagreb: Znanje, 1995), 216.

27 Erich Fromm, *Zdravo društvo*, (Zagreb: Naprijed. 1980.), 221.

europski autori više koncentriraju na opis psihe pojedinca (u hrvatskoj je književnosti to više prisutno u razdoblju moderne) što je vidljivo iz romana ruskog i francuskog realizma (Dostojevski, Balzac, Gogolj)²⁸, dok su za hrvatski realizam karakteristične dvije značajke: „prva je sadržana u didaktičko-prosvjetarskoj ulozi očuvanja i održanja nacionalne egzistencije, etičkih vrлина i borbena-obrambenih refleksa, a druga djelomično proizlazi iz prve i ukazuje, da je književnost često bila sretni ili nesretni nadomjestak, zamjena drugih kulturnih i znanstvenih područja i struka - politike, sociologije, prava i povijesti“²⁹. Podjela realizma na rani, razvijeni i visoki, koja je prisutna kada govorimo o razdiobi europskog realizma, nije primjenjiva na hrvatski realizam. Spomenute autore H. de Balzaca i Gogolja možemo smjestiti u rani realizam, a upravo razdoblje ranog realizma ima odrednice koje su karakteristične i za hrvatski realizam jer su u njemu prisutni tragovi prijašnjih razdoblja, ili formacija po Flakeru. Prisutna je „tajanstvenost i zagonetnost fabula (u Dickensovim romanima), autorovi moralistički komentari (u Balzacovim djelima), lirske digresije (u Gogoljevskim Mrtvim dušama), a autorski pripovjedač još je uvijek naglašeno nazočan u strukturi djela i čitalac je često upućen na njegovo vrednovanje zbivanja“³⁰. Ove odrednice možemo pronaći u svim analiziranim romanima ovoga rada.

***Gospođa Sabina* Eugena Kumičića**

„Kumičić je bio prvi hrvatski književnik u čiji je svijet prodrła moderna kapitalistička logika, njemu je sasvim jasno da je novac središnja motivacijska snaga ljudskih stremljenja pa je opisivač životnih manifestacija koje su prethodni pisci uglavnom previdali“³¹, a njegov je roman *Gospođa Sabina* S. P. Novak okarakterizirao kao prvi prozni zapisnik kapitalizma.

U romanu *Gospođa Sabina* najbolje se ocrtava građansko pseudoaristokratsko i malograđansko društvo Zagreba u 19. stoljeću. „Sadržaj ovoga romana mogli bismo sažeti u jednu rečenicu – ‘domaće vijesti iz novina’ – kronika kako je Sabina udavala kćer Zorku.“³² Analiza se neće koncentrirati na ljubavne odnose koji čine osnovu romana, već će biti usmjerena na problematiku gradskoga života i posljedice prodora kapitala na društvo i karaktere ljudi. Sličan primjer ili model imamo i u europskoj književnosti, konkretnije kod Honoréa de Balzaca koji se isto tako u svojoj *Ljudskoj komediji* bavio analizom društva i društvenih prilika i njih detaljno opisivao. „Tema romana Gospođa Sabina je, naime, tipično balzacovska: socijalna kritika, prikaz ekonomskog i moralnog

28 pisci su realizma tvorci svojih likova, a u razdoblju realizma nastaju i najpoznatiji likovi europske književnosti - Eugéne de Rastignac (H. de Balzac), Akakije Akakijevič (Gogolj), Rodion Raskolnjikov (F. M. Dostojevski).

29 Miroslav Vaupotić, „Književno djelo Eugena Kumičića“, predgovor knjizi Eugena Kumičića *Gospođa Sabina* (Zagreb: Školska knjiga, 1974), 6.

30 Aleksandar Flaker, *Stilske formacije* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1986), 161.

31 Novak, S. P. *Povijest hrvatske književnosti, svezak II* (Split: Marjan tisak, 2004), 96.

32 Miroslav Vaupotić, op. cit, 19.

rasula, agonija plemstva, opća hipokrizija, grad kao leglo poroka i laži.“³³

Kapitalističke se ideje u djelu očituju kroz pojave lihvarjenja, krivotvorenja novčanih mjenica, pohlepe za bogatstvom, a na duhovnoj razini i kroz amoralnu trgovinu tijelom i dušom ljudske osobe.³⁴ Novac je naime najvažnija komponenta ovoga romana. Sve su navedene karakteristike i opsjednutost novcem osobine centralnog lika romana, a to je gospođa Sabina, „uvažena građanka Zagreba, izvrsni portret žene vanjskog blještavila, lažne brižljivosti, pretvaranja i društvenog ugleda“³⁵. Uz ostale likove, kao što su Ilija Hribar, Celestin Solarić (koji se radi novca i položaja prodaje bogatoj udovi), Jakov Vojnić i Ivan Lozar (Sabinin muž), upotpunjena je slika građanskog društva i njegovih lažnih temelja. To su likovi „ulizica, laktaša, skorojevića, preteča krležinske klanfarštine, koji iz siromašnih studentskih sobica uskaču u pseudoaristokraciju (Jakov Vojnić [P. B]), intriganata, hipokrita i podmuklih grabežljivaca“³⁶. Radnja je romana smještena u tadašnje građanske salone kao mjesta susreta viših društvenih slojeva, a oni djeluju poput kazališne pozornice na kojoj se samo izmjenjuju akteri. Teme razgovora među njima nimalo ne dolikuju poziciji na kojoj se nalaze jer su to najniže ljudske strasti, intrige i tračevi, a Kumičić je baš na taj način htio pokazati licemjerje koje stoji iza svega.

Kumičić je kao autor djela prije svega želio ukazati na temeljne probleme našega društva preuzimajući pritom ulogu socijalnog kritičara koji se, kako tvrdi Antun Barac, trudio opisati pojedine klase i njihove karakteristike, analizirajući teme poput propadanja hrvatske aristokracije zbog rastrošnosti i nesposobnosti da stegne svoje užitke ili pak poput propadanja obrtnika zbog lijenosti i težnje za gizdom, a prije svega naglasak je stavio na činovničke obitelji koje bi htjele u društvu značiti više nego što im to dopuštaju sredstva (slučaj i u *Mrtvim kapitalima*).³⁷

Gospođu Sabinu osim kao društveni roman možemo promatrati i kao obiteljski, primjerice, Nemeć roman promatra i kao *chronique scandaleuse*, kroniku sutona tradicionalnog morala i rušenja idilične šenoinske slike tradicionalne obitelji i *zdravog društva*.³⁸ Ako krenemo od općenitog razvoja definicije obitelji, tada valja promotriti početnu ideju J. J. Rousseaua koji je u monogamnoj patrijarhalnoj obitelji vidio porijeklo ljudskog društva, izraslo iz *prirodnog odnosa*, izjednačavajući je, kao ljudski najčišću vezu, s rajem. Međutim ni do danas nije utvrđen prvotni karakter obitelji jer su neki teoretičari (Burdach, Morgan) zastupali tezu prvobitnog matrijarhata koji se razvio iz kaotičnog i

33 Krešimir Nemeć, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, (Zagreb: Znanje, 1995), 191.

34 Navodimo primjer Zorke koju njezina majka zbog novca i titule žrtvuje kako bi sačuvala svoj ugled.

35 Krešimir Nemeć, op. cit, 20.

36 Ibid.

37 Vidi u: *Hrvatska književna kritika, 2, Razdoblje realizma*, prir. Antun Barac (Zagreb: Matica hrvatska), 1961, 56.

38 Krešimir Nemeć, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, (Zagreb: Znanje, 1995), 192.

promiskuitetnog stanja – *pantogamije*. Ovi se antagonizmi ne pojavljuju sa sociologijom, već su postojali još u filozofskoj misli antike. Osim sociologije posebnu je pažnju proučavanju obitelji pridala i psihoanaliza koja obitelj tumači kao društveno određeno mjesto na kojem se izgrađuje struktura ličnosti.³⁹ Također valja istaknuti kako se u teorijskoj misli pojavljuje još jedna dilema: je li obitelj intiman prostor koji je svojevrsna nadogradnja individualnog, ljudskog i prirodnog, dakle od društva autonomnog, ili je prije svega društveno uvjetovana pojava koja nastaje i vezuje se uz sociološke procese kao *totalni društveni fenomen*?⁴⁰ Najnovija sociološka istraživanja govore o krizi obitelji, koja se pojavila od začetaka građanskog društva koje se pak izgrađuje paralelno s industrijalizacijom i razvojem kapitalizma.

S tim u vezi, ako je obitelj prirodno stanje, zašto društveni status i moć imaju toliko snažan utjecaj da se ta obitelj i degradira razvrgavajući *prirodne veze* supružnikā ili roditelja i djeteta u ime ugleda i moći kako to čini Sabina? Upravo je iz tog razloga za analizu *Gospode Sabine* nužno objediniti sociološku i psihološku dimenziju. Trenutak u kojem se dotiču karakterne osobine pojedinca i širi odnosi u zajednici trenutak je u kojem nastaje djelovanje. Fromm naglašava ulogu narcističkih potreba kao nagonskih, dakle nužnih i djelujućih: „budući da narcističke potrebe spadaju u najelementarnije i najmoćnije duševne težnje, osobito je važno spoznati da ciljevi, a time i konkretni sadržaji narcističkih težnji, zavise od određene strukture nekog društva i da stoga 'nagon stjecanja' većim dijelom zahvaljuje za svoju zadivljujuću ulogu samo posebno visokoj cijeni posjeda u buržoaskom društvu“⁴¹. Fromm time ne pripisuje kapitalističkome građanskom društvu unikatno svojstvo utjecaja na pojedinca i njegove želje, ali oni ciljevi koje takvo društvo uzdiže na ljestvici vrijednosti postaju izraz nagonskih narcističkih želja pojedinca. Nerazumno i nehumano ponašanje Sabine na taj se način savršeno uklapa u opis narcističkog pojedinca. Ona neprestano manipulira novcem koji u pravilu nema, zadužuje se, manipulira svojim takozvanim prijateljicama kako bi ih pokrala, nagovara svog muža da krade, kćer da se bogato uda, a sve u svrhu očuvanja društvenog ugleda i moći. Fromm stoga drži da je „građansko društvo razvilo takvu društvenu dinamiku koja prisiljava pojedini ekonomski subjekt da bezobzirno slijedi njegove interese zarade ne brinući se pritom za dobrobit zajednice“⁴². Primjer su takvih ekonomskih subjekata Sabina i Hribar koji, baveći se lihvaranjem, iskorištavaju siromašne građane ne mareći za njihov loš socijalni status, nego samo za sebe i svoje bogatstvo.

Kumičić je u romanu želio istaknuti glavne ljudske i društvene probleme, a osobito one koji su pogodili njegovu epohu, kao što su licemjerje, lihva, taština, pohlepa za novcem, karijerizam, pretvaranje i druge ljudske slabosti koje su u tolikoj mjeri snažne da uspijevaju uništiti ono što čovjeka razlikuje od ostalih živih bića - zdrav razum.

39 Theodor, W. Adorno i Max Horkheimer, *Sociološke studije* (Zagreb: Školska knjiga, 1980), 127.

40 Ibid, 126.

41 Erich Fromm, *Autoritet i porodica* (Zagreb: Naprijed, 1980), 23.

42 Ibid, 25.

Kapitalistički duh pokreće glavne aktere ovog romana označavajući jedan poseban pogled na svijet i jednu novu vrstu ekonomske etike. On je obilježen pozitivnim stajalištem prema ekonomskoj djelatnosti: „...gdje vlada taj duh težnja za stjecanjem dobiti i rastom materijalnog bogatstva postala je dužnost svakog čovjeka (primjer Sabine [P. B.]). Taj duh ne postavlja granice težnji za bogatstvom koja potiče inovativnost, radinost i profesionalizam“⁴³. U kapitalizmu takav duh postaje masovan te biva svojevrsnim načinom života. Društveno djelovanje postaje ciljano i racionalno te zamjenjuje dotadašnje tradicionalno. *Gospođa Sabina* predstavlja upravo takav jedan prijelaz društvenog djelovanja čiji cilj sve više postaje stjecanje kapitala bez obzira na sredstva.

Zaključak

U djelima je hrvatskog realizma prisutnost nadolazećeg kapitalizma više nego očita. Tim više kada se kapitalizam ne promatra samo kao ekonomski poredak nego i kao politička, društvena i kulturološka realnost. Pisci se u pravilu negativno osvrću na novonastale mijene fokusirajući svoju kritiku na moralni pad čovjeka i društva. Problemi s kojima su se susretali pisci generacije osamdesetih godina 19. stoljeća bili su mnogo širi i složeniji nego što je to bio slučaj s prethodnom generacijom pisaca, i bili su vezani uz to

da braneći stečene i utvrđene spoznaje narodnog identiteta, porade na rješavanju socijalnih pitanja, prije svega (bilo je to vrijeme ozbiljne agrarne krize!) na vrlo složenim međusobnim ljudskim odnosima i promjenama na relaciji selo-grad te, posebno, na uspostavljanju izbalansiranih kontakata između sve klonulijeg plemstva, ali koje je još uvijek obnašalo neke bitne funkcije u društvu i politici, i nastupajućeg malograđanskog i građanskog društvenog sloja s druge strane. A sve to u cilju unutrašnjeg ozdravljenja društva, kako bi se što učinkovitije moglo odupirati i nadalje vrlo snažnim pokušajima denacionaliziranja i koloniziranja Hrvatske.⁴⁴

Stare se vrijednosti u vidu seoske idile, lakoće odnosa, povjerenja u odnosima, častoljublja u razmjenama dobara i patriotizma nostalgичno veličaju i nastoje sačuvati. Izbor tema koje pisci analiziraju, a koje su u tako značajnoj mjeri vezane upravo uz prodor kapitalizma i učinke koje ima na život, jasno dočarava koliko su duboke bile promjene.

Pogrešno bi bilo zaključiti da je društvo prije kapitalizma bilo humanije u smislu socijalne osjetljivosti, ali individualnost je bila krucijalni element međuljudskog odnosa. Pritom nije ključno pitanje kakvoće tog odnosa i je li pošten i *ljudski*, nego samo to da se zbiva između ljudi koji znaju svoje mjesto i uloge. Prodorom kapitalizma društvo nije nužno postalo nepošteno, ali je čovjek počeo gubiti svoje mjesto ustupajući ga sustavu.

43 Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma* (Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 2006), 67.

44 Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti 19. stoljeća, Knjiga 2, Realizam*, (Zagreb: Naklada Ljevak, 2005), 230.

Erich Fromm ustvrdio je kako razvoj kapitalizma „nije bio određen pitanjem Što je dobro za čovjeka? već onim Što je dobro za razvitak sistema?“⁴⁵. Odnosi su se promijenili zato što je komunikacija između ljudi izgubila na cjelovitosti i postala vezana uz neke nove standarde. Kapital je u sprezi s moći postao kriterij na socijalnoj ljestvici, ali s obzirom na političke promjene koje se pojavljuju s tim istim prodorom kapitalizma, a koje ustoličuju *ravnopravnost*, odnosno bogaćenje elita i njegovih nositelja, morao je biti prikriven. Zato je komunikacija uvijek nedorečena, nezavršena ili namjerno takva i zato neiskrena. Osjećaj da smo svi jednaki, a neki jednakiji, koji traje do današnjih dana, začet je u vrijeme prvobitne akumulacije kapitala.

Odabirom romana *Posljednji Stipančići*, *U registraturi*, *Mrtvi kapitali* i *Gospođa Sabina* nastojala sam prikazati različite manifestacije prodora kapitalizma: raspad plemićke obitelji i promjena nositelja moći, degradacija sela, deformacija zdravog pojedinca i uspostava građanskog života s padom moralnih vrijednosti, pojavnosti su na koje autori ukazuju kroz svoja djela.

Međutim selo i grad *a priori* nisu u sukobu, kao što se i obitelj po sebi temelji na emocionalnim i, prema mnogima, *prirodnim* vezama. Ostaje nepoznanica što je zapravo u genezi problema o kojima pišu hrvatski realisti, zašto se obitelj raspada, a društvo zatvara. Na to se pitanje u kontekstu kapitalizma i društvenog uređenja od 19. stoljeća pa nadalje daju različiti odgovori: od klasnog sukoba kao osnovnog (marksizam), preko sukoba kulture i nature koji generira neurozu ili u ekstremnoj varijanti psihozu na razini pojedinca, ali i društva ispunjena tim frustriranim pojedincima (Freud), do Frommove analize krivnje kao uzroka *egzistencijalnog straha* i sukoba u samom čovjeku koji ga paralizira kao slobodno biće i čini ga lakim objektom manipulacije.

⁴⁵ Erich Fromm, *Imati ili biti*, (Zagreb: Naprijed, 1989), 59.

BIBLIOGRAFIJA

- Adorno, Theodor W. i Max Horkheimer.** *Sociološke studije*. Zagreb: Školska knjiga. 1980.
- Durić, Dejan.** „Grad i povratak potisnutoga. Prostor u romanu U Registraturi Ante Kovačića“. *Fluminensia* 21, br. 1 (2009): 83–101.
- Durić, Dejan.** „Autoritet i obitelj u romanu Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka“. *Kroatologija* 2, br. 1 (2011): 1–41.
- Ellenstein, Jean.** *Marx život i djelo*. Zagreb: Globus. 1986.
- Faber, K-G.** „Vrhunac liberalnog kapitalizma i prijelaz u imperijalizam, Europsko društvo na prijelazu u realizam“. U: *Povijest svijeta*. Zagreb: Naprijed. 1977.
- Flaker, Aleksandar.** „Kovačićev roman U Registraturi i stilska formacija realizma“. U: *Stilske formacije*, 297–316. Zagreb: Liber, 1976.
- Flaker, Aleksandar.** *Književne poredbe*. Zagreb: Naprijed. 1968.
- Frageš, Ivo.** „Buđenje Ivica Kičmanovića“. U: *Stilističke studije*, 199–225. Zagreb: Naprijed. 1959.
- Frangeš, Ivo i Živančević, Milorad.** *Povijest hrvatske knježevnosti; Knjiga IV; Ilirizam, Realizam*. Zagreb: Liber i Mladost. 1975.
- Fromm, Erich.** *Autoritet i porodica*. Zagreb: Naprijed. 1980.
- Fromm, Erich.** *Begstvo od slobode*. Beograd: Nolit. 1989.
- Fromm, Erich.** *Imati ili biti*. Zagreb: Nolit. 1980.
- Fromm, Erich.** *Zdravo društvo*. Zagreb: Naprijed. 1980.
- Ibler, Janko.** *Mrtvi kapitali (pripoviesti Josipa Kozarca)*. PSHK. Knjiga 62. Zagreb: Zora. 1976.
- Kovačić, Ante.** *U registraturi*. Zagreb: SysPrint. 1996.
- Kozarac, Josip.** *Mrtvi kapitali*. Varaždin: Biblioteka Zlatno slovo. 1997.
- Kumičić, Eugen.** *Gospođa Sabina*. Zagreb: Mladost. 1979.
- Lasić, Stanko.** „Roman Šenoina doba“. *Rad* 341. Zagreb: JAZU. 1965.
- Marcuse, Herbert.** *Čovjek jedne dimenzije*. Sarajevo: „Veselin Maleša“ – Svjetlost. 1989.
- Marcuse, Herbert.** *Eros i civilizacija*. Zagreb: Naprijed. 1985.
- Marjanović, Milan.** *Hrvatska književna kritika*. Zagreb: Matica Hrvatska. 1962.
- Mataga, Željko.** „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi“. *Sociologija sela* 43, br. 1=167 (2005): 17–42.
- Mihanović, Nedjeljko.** Predgovor knjizi *August Harambašić. Lišće i druga prozna djela*. PSHK. Knjiga 54. Zagreb: Matica hrvatska i Zora. 1966.

Milanja, Cvjetko. *Hrvatski roman od 1945. do 1990.* Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. 1996.

Nemec, Krešimir. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća.* Zagreb: Znanje, 1995.

Nemec, Krešimir. „Pravaštvo i hrvatska književnost”. (21. 6. 2013) Dostupno s <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=59&naslov=pravastvo-i-hrvatska-knjizevnost> (21. srpnja 2007)

Novak, Vjenceslav. *Posljednji Stipančići.* Zagreb: SysPrint. 1996.

Pertić, Hrvoje. „O vlaškom pitanju u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini u 17. stoljeću“. Dostupno s <http://povijest.net/sadrzaj/hrvatska/hr-novi-vijek/599-o-vlaskom-pitanju.html> (26. siječnja 2010)

Reich, Wilhelm. *Analiza karaktera.* Zagreb: Naprijed. 1982.

Šicel, Miroslav. *Povijest hrvatske književnosti; Knjiga II; Realizam.* Zagreb: Naklada Ljevak. 2005.

Tomić, Josip Eugen. *Melita.* Vinkovci: Slavonica, 1994.

Vaupotić, Miroslav. „Književno djelo Eugena Kumičića“ Predgovor knjizi Eugena Kumičića *Gospođa Sabina.* Zagreb: Školska knjiga. 1974.

Wales, James. „Kapitalizam”. Dostupno s <http://www.wikipedia.org/wiki/Kapitalizam> (12. prosinca 2009)

Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma,* „Veselin Masleša“ – Svjetlost, Sarajevo, 2006.

When, Francis. *Marxov kapital.* Zagreb: Srednja Europa. 2009.